

Тема 2. ПРОБЛЕМА ЕТНОСУ ТА НАЦІЇ В ЕТНОПСИХОЛОГІЇ

1. Психологічна характеристика етносу

Етносу структурі етнопсихології розглядається як соціальний організм певної території і певних груп людей. У цих людей, завдяки розвитку господарських, культурних, торговельних та інших зв'язків, склалась спільна мова, загальні риси культури та побуту, особливості психічного складу. Крім того, якщо ці групи відрізнялись одна від одної у расовому відношенні, то відбувалась їхня метисація. Прикладом метисації можуть служити бури в Південній Африці, предками яких були англійські колонізатори та місцеві африканці.

Отже, зміна основних ознак етносу, таких, як мова, культура, релігія, територія, може привести й до зміни самого етносу. Так вважає ряд спеціалістів з етногенезу. Але, як свідчить історія, зовсім не обов'язково зміна названих етноформуючих ознак призводить до зміни етносу. Так, єврейський народ утратив свою територію та державу вже в I ст. від Р. Х., ставши народом-діаспорою¹; потім цей народ частково втратив мову (у кращому випадку він став білінгвом). Але незважаючи на те, що було так багато втрачено, етнічне ядро єврейської нації не було асимільоване. Вважається, що етноінтегруючу роль у цьому випадку відіграла національна релігія — іудаїзм, який допоміг зберегти як мову (іврит), так і етнокультурні традиції. Безумовно, найважливішу роль у збереженні цього етносу відіграла національна ідея, яка, в основному, базувалася на релігійній основі. Єврейський народ завжди відчував себе народом Божим. Ця національна ідея допомогла йому не тільки вистояти, а й повернути собі, майже через два тисячоліття, територію, державність, мову, відродити культуру.

Досить драматичною була доля й українського народу — його землі грабували та відбирали, його мову забороняли, знищували його культуру та національну еліту, але народ вистояв, зберігся.

Говорячи про психологічну характеристику етносу, слід зазначити, що у вітчизняній науці ще тільки почали з'являться роботи, присвячені "національній душі". У минулому цій проблемі, як правило, приділяли увагу філософи та письменники.

Наприклад, видатний філософ М. Бердяєв у праці "Російська ідея" так пояснював феномен російської душі: "Є відповідність між неосяжністю, безмежністю, безкінечністю російської землі та російської душі, між географією фізичною та географією душевною. У душі російського народу є така неосяжність, спрямованість у безкінечність, як і в російській рівнині".

Пригадуючи також гоголівський образ "птиці-тріїки", яка летить у безкінечну даль, ми зрозуміємо, що інтуїтивне осягнення національної психології хоча й не має чітких наукових визначень, але воно все ж здатне проникнути в глибини цієї проблеми.

2. Умови походження та модифікації етносу

Зосереджуючи увагу на проблемах становлення або зміни етносу, зазначимо, що нема в історії випадків, коли етногенез, тобто формування того чи іншого етносу, відбувався за якимось єдиним правилом.

Ряд учених-етнопсихологів намагались складний процес етногенезу народів втиснути у схему, за якою вони начебто пройшли такий шлях: племінні союзи — народності — нації.

Але, як справедливо зазначає Л. Шкляр, як немає народів, які пройшли усі рівні суспільно-економічних формацій, так немає (хіба що за рідкісним винятком) націй, які пройшли всі стадії етногенезу — від родоплемінної спільності до національних утворень [47].

Цікавим прикладом, який ілюструє складність не тільки схематичної побудови процесу етногенезу, а й відтворення реального етногенезу конкретної нації, може бути дискусія, що виникла щодо етногенезу української нації. Ця дискусія так і не завершилась. Згідно з однією версією український етнос з'явився у період феодального роздроблення, на руїнах Київської Русі приблизно у XIII-XIV ст. Водночас відбувався етногенез і російської нації.

Інша версія склалась на рубежі XIX-XX ст. і, згідно з нею, український народ — прямиий спадкоємець культури Київської Русі, а його етнічні корені сягають в епоху скіфів і сарматів, антів та гунів і навіть кельтів, її підтримували видатні українські історики М. Костомаров і М. Грушевський, її й сьогодні підтримують українські патріоти. Але ця версія ще у XIX ст. зазнавала жорсткої критики з боку державної школи імперської історіографії за "сепаратизм", тобто відхід від ідеї східнослов'янської єдності. Критикується вона і зараз з боку російських історіографів. Так, Л. Гумільов охарактеризував згадану версію як прояв "войовничого провінціалізму", що в перекладі на мову психології може означати те, що українці, переймаючись комплексом меншовартості, створюють дуже амбітні теорії свого походження, і це є не що інше, як процес гіперкомненсації цього комплексу. Отже, крапка із цієї дискусії ще не поставлена.

3. Поняття маргінальності

Поняття маргінальності вживається досить часто в значенні пограничності, перехідності, невизначеності.

Так, у багатьох дослідженнях з етнопсихології йдеться про етнічних маргіналів — людей, які не мають чітких етнокультурних орієнтацій, не можуть з упевненістю заявити свою причетність до того чи іншого етносу, до тієї або іншої культури. Гіперболізуючи свою позицію, вони іноді називають себе "громадянами світу". Таке явище, як маргіналізація, стає можливим, по-перше, через міжетнічні шлюби, а по-друге, через міграцію населення.

Цікаво зазначити, що діти, які народились від міжетнічних шлюбів, все ж таки не мають великих складностей у визначенні своєї етнічної належності. Складнішим і поширенішим явищем є так звана культурна маргінальність.

Мільйони людей, які проживають за межами території проживання свого етносу, стають причетними до культури іншого етносу. Представники малочисельних народів живуть на рубежі культур, одна з яких є, як правило, вищою за показниками рівня соціально-економічного розвитку або за престижністю.

Ця культурна "граничність" призводить до відсікання людини від її етнічних коренів і розмивання національного "я" або національної самосвідомості. Світогляд і ціннісно-духовні орієнтації особистості залишаються поза певної системи цінностей народу, його культури та психології.

Наслідок такої ситуації — відмова від національно-культурних цінностей, втрата усвідомлення етнічної ідентичності, невизначеність поведінки та посилення маргіналізації. Велика загроза маргіналізації різних етносів (у тому числі й українському) була за радянських часів, коли тоталітарний режим намагався сформувати "єдину націю — радянський народ". Тепер ми переживаємо пор зворотні процеси — відродження націй та етносів. Отже, сьогодні правильний підхід до розв'язання національного питання буде сприяти не тільки національній консолідації, а й взагалі національному відродженню народів України.

4. Соціально-психологічна сутність поняття "нація". Основні етнічні та культурологічні ознаки нації.

На сьогодні не існує загальноприйнятого науково-обґрунтованого визначення поняття "нація". Усі існуючі визначення зводяться до перерахування її складових, таких, як спільна мова, територія та економічне й політичне життя на ній, культура та релігія, спільні расово-етнічні корені, закладені в генотипі, психологічна єдність, стрижнем якої є національна самосвідомість.

Мова. Отже, однією з найістотніших ознак нації вважається мова. Розглянемо окремі нації з точки зору використання ними рідної мови.

Українці, росіяни, білоруси, що живуть за межами своїх країн, не завжди володіють рідною мовою, але вважають себе українцями, росіянами та білорусами, і немає підстави не вважати їх такими. Євреї, що живуть за межами Ізраїлю, як правило, не володіють івритом.

Існують нації з двома або й більшою кількістю мов — швейцарці, індуси, бельгійці, канадці. І навпаки, є різні нації, які мають спільну мову — німці, австрійці, жителі Люксембургу, Ліхтенштейну, частини Швейцарії говорять німецькою. Жителі Канади, Австралії, Нової Зеландії говорять англійською, хоча належать до різних націй. До різних націй належать серби та хорвати, але мови у них майже однакові.

У світі мов також існує таке цікаве явище, як піджан-мови — своєрідні міжнародні мови. Вони сформувались тоді, коли європейським колонізаторам потрібно було налагоджувати стосунки з корінними жителями Африки, Америки, Індонезії, Китаю та Тихоокеанських островів.

Безумовно, європейці не вважали за необхідне попрацювати та вивчити місцеву мову. На корінне населення ж вони дивились, як на дітей, котрим не під силу вивчити мову дорослих, тобто європейців. Отже, завойовники розмовляли з жителями колоній спрощеною, "дитячою мовою". Аборигени, сприйнявши цю мову, трохи її змінювали, додаючи до неї свої слова. Так виникли піджан-мови. Такими небагатослівними піджан-мовами було зручно користуватись у торгівлі та бізнесі. Взагалі слово "піджан" походить від слова "бізнес". Існує версія, що так слово "бізнес" звучало у китайців, які вперше вчилися його вимовляти. Часто складалось так, що діти росли й чули тільки піджан-мову. Таким чином формувались нові мови, які називались креольськими. Як приклад формування такої мови можна навести офіційну мову, що існує в Індонезії.

Індонезією багато років правили голландці, які спілкувались з місцевими жителями піджан-мовою, яка називалась базар-малай. На той час в Індонезії було багато племен і національних груп, і кожна з них мала свою мову. Коли вони стали незалежними від Голландії, єдиною спільною мовою була мова базар-малай, яку й проголосили офіційною мовою Індонезії. У подальшому ця

мова розвинулась через те, що індонезійці ввели в неї багато малайських слів. Таким чином, у нації зникло кілька мов, а на зміну їм прийшла одна мова, але сама нація залишилась як така.

Отже, мова, хоч і дуже важлива, глибинна ознака нації, але не така, без якої нація може втратити свою етнічну специфіку.

Політична та економічна діяльність на спільній території. Також можливе існування нації і без таких важливих ознак, як спільна політична та економічна діяльність на єдиній території. У межах різних держав перебувають такі нації, як ірландці, азербайджанці, курди, узбеки, китайці. Євреї майже упродовж двох тисячоліть не мали своєї держави та території. Цигани і тепер їх не мають. Українська, вірменська та інші діаспори відірвані від своїх держав, вони розкидані по усьому світу, але? зберегли свою національну самобутність. !

Релігія. Важливою, але також необов'язковою ознакою нації є також релігія. Такі релігії, як християнство, іслам і буддизм, об'єднують безліч націй і є світовими релігіями. У багатьох націй співіснують дві або кілька релігій. Так, багаторелігійною є американська нація — у США існують усі більш-менш відомі релігії.

У Японії державною релігією вважається синтоїзм ("шлях богів"), але вона мирно співіснує з буддизмом і конфуціанством. Синтоїзм або синто вважається істинно народною японською релігією. За своєю сутністю вона наближається до язичества, синто стверджує, що все у світі має душу — гори, квіти, райдуга, що з'являється після грози. Перед синтоїстським храмом обов'язково будується щось на зразок воріт із двома поперечними перекладинами. Торій вважається національним символом Японії, оскільки це, один з небагатьох зразків японської архітектури, яка існувала до іноземного впливу на цю країну.

Священна книга синто складається з багатьох японських легенд. Там немає ніяких моральних заповідей чи норм поведінки, застережень проти гріховних учинків. Тому синто не є релігією в звичному розумінні. Адже релігія — це зв'язок з Богом. Ця примітивна система вірувань була породжена через обожнення природи. Саме вона виховала в японців любов до природи та майже релігійне ставлення до чистоти. Бруд ототожнюється в японців зі злом, а очищення від всіх видів бруду є основою майже усіх обрядів. Отже, любов до чистоти в цієї нації має глибоке коріння.

Буддизм, на відміну від простонародного синтоїзму, прижився в Японії як релігія еліти, оскільки, маючи складне філософське підґрунтя, не сприймався рядовими японцями. Але ці такі несхожі між собою релігії не ворогують між собою, а навпаки — утворюють певний союз. Так, у сільській місцевості синтоїстські та буддистські храми будують поряд, оскільки вважається, що боги синто захищають Будду від місцевих злих духів. Буддистський храм відрізняється від синтоїстського статуєю Будди та прокладеними до нього звивистими доріжками з кам'яних плит. Перед храмом синто стоїть торій, а веде до нього дорога, що встелена дрібним щебенем, у якому в'язнуть ноги.

З початку XVII ст. військова влада Японії — сьогуні — почали насаджувати в країні конфуціанство з його ідеєю покірності владі. Конфуціанство дещо витіснило буддизм, але державною релігією все ж таки стала синто.

Отже, японська нація зазнала впливу трьох релігій. Синто наділив її чутливістю до краси природи, прагненням до чистоти та легендою про своє божественне походження. Буддизм з його філософією недовговічності всього існуючого закріпив у народі стійкість і мужність. Конфуціанство принесло з собою ідею про те, що основа моралі — це вірність і повага до старших і властей. Ці риси лягли в основу японських традицій та національного характеру.

Своєрідний підхід до релігії мають цигани. Вони вважають своєю релігією тієї країни, в якій живуть. При зміні вітчизни вони змінюють і релігію, але в глибині душі вони завжди залишаються язичниками.

Таким чином, певну релігію далеко не завжди можна ототожнювати з певною нацією. Те ж саме стосується культури та расових коренів.

Національна самосвідомість. Єдина складова, як вважають спеціалісти, без якої неможливе існування нації, суто психологічна. Це — національна самосвідомість, або усвідомлення етнічної ідентичності (національна ідентифікація), як вона називається в західній науці.

Інші фахівці вважають такою складовою національний характер. Адже саме національний характер робить націю неповторною та самобутньою. І нарешті, третя категорія дослідників вважає основною ознакою нації національну ідею. Отже, усі ці ознаки, хоча й різні за змістом, але схожі в одному — це суто психологічні ознаки. Тому націю іноді називають психологічним видом.

5. Поняття про національну ідентифікацію. Сучасні процеси національного та державного будівництва

Нація існує насамперед завдяки самосвідомості її людей, їх самоототожненню з культурою своєї нації. Національна самосвідомість або почуття етнічної ідентичності лежить в основі національного характеру. Це, як зазначалось у попередньому розділі, дає підставу вважати націю психологічним видом на відміну від біологічного виду тварин. Отже, кожен індивід є національним, по-перше, об'єктивно, а по-друге, суб'єктивно, свідомо, оскільки визнає себе частиною тієї чи іншої нації, ідентифікує себе з нею. Без цього нація не може бути повноцінною. Через самосвідомість, ціннісні орієнтації. Традиції, національна сутність проявляється конкретніше, ніж через об'єктивні чинники. Отже, кожна людина найбільшою мірою національна через те, що усвідомлює свою належність до нації, ідентифікує себе з цілим.

Саме національна самосвідомість допомагає людям вистояти як нації, зберегти свою мову, культуру та навіть, як у євреїв, повернути собі свою державність. Держава Ізраїль не існувала майже дві тисячі років і була відновлена в 1948 р. Україна, як і деякі інші держави, що належали до СРСР, майже ніколи не мала своєї державності. Самостійною державою вона стала після розвалу СРСР, а у 2001 р. відзначила перше 10-річчя своєї незалежності. Україні ще належить подолати непростий шлях, перш ніж вона зможе заявити про себе як могутня держава з потужною економікою та здоровою нацією.

Під час формування "єдиної нації — радянського народу" усі нації на території СРСР зазнали величезних втрат.

Розглянемо детальніше, що сталося з українською нацією і в якому стані вона перебуває на початку шляху її незалежності.

Мова. За роки радянської влади українська мова стала непрестижною, "мовою села", необов'язковою для вивчення. Так, у 80-х роках ХХ ст. набув чинності закон, за яким батьки могли написати заяву до Інколи про звільнення їхньої дитини від вивчення української мови.

Молода держава відразу ж попідкувалась про відродження мови — вийшли Закони "Про освіту", "Про мови". 28 червня 1996 р. було прийнято нову Конституцію України, у ст. 2 якої йдеться про те, що "... держава сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин України". Але відродження мови — це справа не однієї доби. У містах України живе покоління українських батьків, які не можуть навчити рідної мови своїх дітей, оскільки самі нею не послуговуються. Потрібен час на те, щоб їхні діти самі вивчили українську мову та заговорили нею зі своїми батьками.

Культура. У радянські часи поряд з "єдиною нацією" ходивим став вираз "культура — соціалістична за змістом, національна за формою". Але це була не просто фраза — це вимога до сутності культури, до її душі. Душа національної культури була витруєна, залишилася лише її оболонка, яка сама по собі не могла розвиватись. Сьогодні українська культура хоч і не відчуває жорсткого пресингу, але у зв'язку зі складним економічним становищем України не має потрібної підтримки, щоб інтенсивно відроджуватись.

Релігія. У Радянській Україні майже не існувало ніяких релігійних утворень, окрім православної церкви, але й вона перебувала в занепаді. Офіційною державною релігією був атеїзм. Відсутність релігійного виховання поставила націю на межу морального виродження.

Сьогодні Українська держава піклується про відродження культурних ^ і релігійних традицій: відсутня дискримінація релігій, відроджуються культові споруди, що були зруйновані за роки тоталітаризму. Будуються нові православні храми, католицькі костельи та молитовні будинки різноманітних християнських деномінацій.

Право. Найвищі досягнення відроджена Україна має у сфері права. Усунуті майже всі правові утиски націй, релігій, мов, культур. Великим досягненням для українського права є відміна смертної кари. А найвищим досягненням у сфері права було прийняття нової Конституції України, яка є гарантом розвитку Української держави.

Але основні зрушення та досягнення у побудові самостійної Української держави ще попереду, і основним з них повинно стати зрушення у свідомості української нації, у її ментальності.

Питання для самоконтролю

1. Які версії етногенезу української нації ви знаєте?
2. Що означає поняття "маргінал"?
3. Що таке "піджан-мова"?
4. Чому націю іноді називають "психологічним видом"?